УДК 316.663.5 : 796

Васильєв Я. В.

ФУТУРРЕАЛЬНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Розглядається питання про формування рольової поведінки в спортивній діяльності, де ролі особи чітко регламентовані. У констатуючому експерименті виявлено особливості рольової поведінки і рольових очікувань залежно від спортивної кваліфікації, наводяться шляхи становлення рольової поведінки, при якій створюються можливості ухвалення оптимального рішення одночасно з п'яти рольових позицій. Таке формування діяльності засноване на застосуванні ситуативного підходу і футурреальності як орієнтації особи на майбутнє.

Ключові слова: *футурреальний підхід, просторово-часовий континуум, рівнева структура ситуацій, рольова поведінка, рольові очікування, зміна позицій, бачення ситуації збоку, формування віддалених цілей.*

Рассматривается вопрос о формировании ролевого поведения в спортивной деятельности, где роли личности четко регламентированы. В констатирующем эксперименте выявлены особенности ролевого поведения и ролевых ожиданий в зависимости от спортивной квалификации, приводятся пути становления ролевого поведения, при котором создаются возможности принятия оптимального решения одновременно с пяти ролевых позиций. Такое формирование деятельности основано на применении ситуативного подхода и футурреальности как ориентации личности на будущее.

Ключевые слова: *футурреальний подход, пространственно-временной континуум, уровневая структура ситуаций, ролевое поведение, ролевое ожидание, изменение позиций, видение ситуации со стороны, формирование отдаленных целей.*

A question is examined about forming of role conduct in sporting activity, where the roles of personality are expressly regulated. In an establishing experiment the features of role conduct and role expectations are exposed depending on sporting qualification, and ways over of becoming of role conduct at which possibilities of acceptance of optimum decision are created simultaneously with five role positions are brought in forming. Such forming of activity is based on application of situation approach and футурреальности as orientation of personality on the future.

Key words: *approach, spatio-temporal континуум, level structure of situations, role conduct, role expectation, change of positions, vision of situation outside, forming of remote aims.*

Постановка проблеми. Рольова поведінка вивчається у соціологічній науці, соціальній та загальній психології, а також у деяких галузях інших наук, які пов'язані з керівництвом та спілкуванням між людьми. Рольова поведінка також розглядається в цих науках з точок зору поведінкової теорії та діяльнісного підходу. Але наукових підходів до формування рольової поведінки недостатньо. З нашої точки зору, це пов'язано з тим, що ця поведінка включає два основних компоненти – рольові очікування та безпосередню поведінку. Остання спирається на рольові права і обов'язки людини та норми, прийняті у суспільстві. Якщо норми поведінки та права і обов'язки усвідомлюються багатьма людьми, то рольові очікування – не завжди, тому що вони більшою мірою належать до майбутнього часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемі майбутнього часу в науці, в тому числі й у соціології, приділяється значно менше уваги, ніж минулому або теперішньому часу. Разом з тим теоретичний аналіз результатів різних видів діяльності, особливо в процесі їх формування, доводить, що майбутній час відіграє значно більшу роль, ніж два інших види часу. Це підтверджує знаний вислів про те, що «минулого вже немає, теперішній час швидкоплинний, а постійним залишається тільки майбутнє». Майбутній час розглядається у різних науках – філософії,

футурології, фізиці, психології, фантастичній літературі тощо.

У філософії час розглядається з позицій субстанціональної та релятивістської теорій, що впливає на його вивчення у фізичній науці. Футурологія, психологія та література використовують для опису майбутнього часу уяву, фантазію і мрію. З точки зору нашого підходу до дослідження рольової поведінки, слід спиратися на релятивістську теорію, тому що вона зв'язує між собою часові та просторові чинники, а також на процеси уяви [2]. Разом з тим для дослідження рольової поведінки такі механізми уяви, як мрії та фантазії, не зовсім підходять, бо вони далекі від реальності.

Р. Г. Натадзе найближче підходить до розуміння функції уяви, котра відповідає дослідженню рольової поведінки. Він писав: «Уява переборює неясність, невизначеність, заповнює прогалини і деталі нашого неточного знання про майбутнє та створює відповідні образи, впливає на нашу поведінку, малює привабливі чи, навпаки, відштовхуючі миттєвості цього майбутнього» [5, с. 284]. Для того, щоб можна було виявити деталі та невизначеність майбутнього часу, треба змінити звичні умови його дослідження. Для цього нами було зроблено два кроки – застосовано ситуаційний підхід та побудовано просторово-часовий континуум ситуацій.

Сутність ситуаційного підходу полягає в тому, що ситуація розглядається як одиниця життєдіяльності людини за умови, що ситуації послідовно змінюють одна одну. У перекладі з французької мови слово «ситуація» означає «обставини», та акцент ставиться на зовнішні умови. Але ще К. Левін включав у ситуацію людину, тому є сенс виділяти в ситуації дві сторони – зовнішні та внутрішні умови. Внутрішні умови включають у себе людину та складаються зі спектру її дій і декількох інстанцій Я, а також інших компонентів внутрішнього світу. Зовнішні умови складаються з просторових складових (людей, речей) різноманітних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб виявити особливості таких ситуацій, нами було розроблено просторово-часовий континуум ситуацій, який спирається на релятивістську теорію часу. Це означає, що головними є просторові чинники, а час залежить від змін у просторових відносинах. Три види часу належать до просторових зовнішніх умов ситуацій таким чином. Ситуації теперішнього часу продовжуються від появи (надходження) нової ситуації з так званої ситуації майбутнього часу у полі сприймання – до досягнення в ній мети за допомогою дій. Як тільки мету досягнуто, ситуація теперішнього часу переходить у депо пам'яті та стає ситуацією минулого часу.

Ситуації майбутнього часу передують ситуаціям теперішнього часу, і тому необхідно навчитися їх передбачати. Така екстраполяція ситуацій майбутнього часу, як уже було зазначено вище, ускладнюється їх невизначеністю. За таких умов головним фактором при розв'язанні ситуацій майбутнього часу стає постановка цілей. Мета – це образ майбутнього результату дій. К. Маркс зазначав: «Мета як закон визначає характер та засіб дій» [4]. Таким чином, для формування рольової поведінки треба знати характер дій і засоби їх здійснення (рольові норми), а також можливі варіанти їх застосування (рольові очікування) у тих чи інших зовнішніх умовах ситуацій.

Якщо проаналізувати зовнішні умови ситуацій та зіставити їх з досягненням у них мети, то можна виділити чотири ситуаційних рівні. Перший – фундаментальний рівень особистості, на якому цілі ставляться організмом на основі генетичного плану життя, за рахунок безумовних рефлексів, як типова реакція на типові подразники умов зовнішнього середовища. Такі цілі звуться інтенційними, які ставляться інстанцією Глибинного Я, що спираються на глибинну пам'ять минулого часу. Такі цілі ставляться несвідомо, з опорою на колективне несвідоме.

Другий рівень – ситуативний, на якому цілі ставляться без урахування зовнішніх умов ситуацій, тому вони близькі до ситуацій теперішнього часу. Мотивацією постановки таких цілей є егоцентризм особистості, а засобами їх досягнення – стереотипні дії, що виробляються методом «спроб та помилок», хоча зовнішніх умов досягнення мети може бути недостатньо або, навпаки, з надлишком. Тому цілі можуть досягатися на несвідомому рівні за рахунок автоматизованих пристосувальних дій – навичок з інстанції Особистісного Я, що спирається на ситуації актуального минулого часу, за рахунок сформованих умовних рефлексів.

Третій рівень – ситуаційний, на якому ставляться середні за віддаленістю від ситуацій теперішнього часу цілі, що спираються на суттєві ознаки зовнішніх умов ситуацій. Таких умов повинно бути достатньо для досягнення мети. На цьому рівні постановка цілей відбувається на основі свідомих дій інстанцією Дійового Я у ситуаціях теперішнього часу. Тут провідними є орієнтувальний рефлекс та процеси мислення. Цілі досягаються на основі прагматичної і престижної мотивації.

Четвертий рівень – надситуативний, на якому ставляться далекі цілі інстанцією Ідеального Я у ситуаціях майбутнього часу. Виходячи з того, що умови майбутніх ситуацій невизначені, суттєвих ознак для досягнення мети може бути недостатньо, і тому на цьому рівні провідним пізнавальним процесом є уява. Тому рішення ситуацій може спиратися на вірогідні та інтуїтивні методи на основі дослідницького рефлексу. Виділяють творчу, внутрішню та альтруїстичну мотивації цього рівня [1].

Визначені рівні структури особистості дозволяють виявляти особливості рольової поведінки людини та на основі виявлених закономірностей проводити процес формування майбутньої діяльності. Для дослідження механізмів рольової поведінки було обрано спортивну гру баскетбол, яка

характеризується наявністю чітко визначених ролей кожного з гравців. Кількість гравців, які мають певні ролі, дорівнює п'яти. Їх кількість та характер діяльності строго регламентується правилами змагань, виконання яких контролюється кваліфікованими спеціалістами. Такі обставини дозволяють безпосередньо спостерігати за особливостями дотримання рольової поведінки при виконанні норм і правил діяльності та враховувати рольові очікування, які при цьому проявляються.

На першому етапі дослідження проводився конститувальний експеримент, під час якого було виявлено особливості рольової поведінки при традиційній формі оволодіння нею. В дослідженні взяли участь спортсмени різної кваліфікації – від новачків до майстрів спорту – та, відповідно, й різного віку. Оволодіння нормативною поведінкою визначалося за допомогою вирішення завдань реальної спортивної діяльності. Рольові очікування виявлялися у процесі сумісної діяльності за участю у різноманітних тактичних взаємодіях, коли кожний із членів групи виконує певні ігрові ролі.

Таких ролей у грі баскетбол п'ять. Умовно їх можна визначити наступним чином. Роль «центрового» належить найвищому гравцю, який у нападі та захисті знаходиться ближче до кільця, щоб ефективно забезпечувати оволодіння м'ячем після відскоків від кільця. Гравці цієї ролі менш рухливі, ніж представники інших ролей. «Крайній нападник» – ця роль належить також високому на зріст, але більш рухливому спортсмену, який допомагає центровому як у атаці, так і в захисті. Роль «нападника» належить також високому гравцю, який виконує зв'язок між високими гравцями та тими, хто розігрує м'яч. Четверта функція – «захисник», допомагає розігрувати м'яч та виконує основні функції в захисних діях. Остання ігрова функція – «розігруючий», веде гру в нападі, керує колективними взаємодіями.

Ігрова діяльність має певні особливості, що ускладнює взаємодію між спортсменами різних рольових позицій. До них належать: активна протидія атакувальним діям з боку протилежної команди; дефіцит часу на виконання цих дій; неможливість спілкування у процесі гри, окрім невербальних засобів; необхідність постійної різнорівневої орієнтувальної діяльності – стратегічної, тактичної, технічної; все це відбувається на тлі значного фізичного навантаження тощо.

Констатувальний експеримент був спрямований на виявлення особливостей рольової поведінки в умовах сумісних взаємодій баскетболістів. Ці особливості ми встановлювали відповідно до чотирьох рівнів, що відповідали структурі просторово-часового континууму. Найнижчий фундаментальний рівень має важливе значення для розподілу ролей у спортивній грі баскетбол. Від конституції тіла залежать ігрові функції спортсменів. На визначення цих функцій впливають зріст гравців, їх вага, фізичні кондиції – швидкість, сила, витривалість, рухливість та інші показники психофізіологічних характеристик.

Інші три рівні характеризуються насамперед цілями, які ставить гравець у кожній ситуації гри. Баскетбол – це колективна гра, тому важливе значення має сумісна діяльність усіх членів команди, у тому числі й рольові очікування кожного з них. Застосування ситуаційного підходу до аналізу ігрової діяльності дозволило виявити особливості рольової поведінки, яка залежить від рівня цільової спрямованості кожного з гравців.

Як показав констатувальний експеримент, на рольову поведінку та рольові очікування впливає такий важливий показник, як віддаленість цілей від ситуацій теперішнього часу. Чим далі цілі віднесені у просторі, тим більше узагальнений їх зміст, тим більше ці дії згорнені та досягають розумової форми. Віддаленість дій позитивно корелює з інтернальністю, як важливим показником локуса контролю за Роттером [6]. Такі закономірності цілей відповідають встановленому нами «ромбу цілей», що вказує на правило, за яким чим далі цілі віднесені у простір від ситуацій теперішнього часу, тим глибше вони проникають у структури мозку та є більш узагальненими, усвідомленими і згорнутими. Друге правило «ромбу цілей» вказує на те, що чим далі віднесені цілі у просторі, тим більше площина (кількість) завдань, які можуть бути вирішені на їх основі.

На ситуативному рівні превалюють близькі за віддаленістю цілі, пов'язані з виконанням індивідуальних тактичних дій егоцентричної мотивації. Спортсмени такого рівня не звертають уваги на інших своїх товаришів по команді та вступають до взаємодії тільки тоді, коли вже вичерпані усі індивідуальні засоби досягнення мети. Такі засоби вирішення ситуацій притаманні, перш за все, у дитячому віці та на початковій стадії занять спортом і за низької спортивної кваліфікації, у тому числі й у дорослому віці.

Такі «спортивні зірки» також зустрічаються і у дорослому віці та мають вищу кваліфікацію, але вони не досягають високих результатів у спорті. Зрозуміло, що у дитячому віці рольові функції ще чітко не визначені, тому очікування пов'язані з виконанням індивідуальних дій, але поступово тренери вже починають привчати дітей до групових взаємодій і очікують від них прогресу у цих справах. Дорослі індивідуалісти викликають роздратування у партнерів, тому що від них очікують більше колективних взаємодій, і той, хто не погоджується з такими нормами поведінки, не знаходить потім свого місця в колективі та покидає його.

На ситуаційному рівні превалюють середні за віддаленістю цілі, які спираються на групові сумісні тактичні взаємодії. Це вже взаємодії у «двійках» чи «трійках», які відображають кількісний склад учасників тактичних взаємодій. Такі форми взаємодій виникають на п'ятому-шостому році занять баскетболом і для багатьох спортсменів є вершиною їх досягнень. Разом з тим місце рольових очікувань у взаємодіях займає провідне місце. По-перше, за час занять спортом чіткіше

визначаються рольові функції, а по-друге, хто не оправдовує очікувань, того чекає така ж сама доля, що і «зірки». Але на ситуативному рівні спортсмени не виходять за межі ситуацій і діють на основі здобутого досвіду.

По-іншому будується рольова поведінка, якщо спортсмени досягають рівня майстрів спорту. По-перше, їх цілі стають далекими, по-друге, вони досягають надситуативного рівня, по-третє, виходять за межі ситуацій та моделюють нові ситуації. Найголовнішим є те, що майстрами спорту стають декілька відсотків від тих, хто починає займатися цим спортом, і не обов'язково, щоб вони відрізнялися особливими фізичними даними, окрім центрових та крайніх нападників. Але вони принципово відрізняються від інших баскетболістів нижчої кваліфікації тим, що готові до сумісної діяльності та працюють на командний та колективний успіх.

Фактично проблема фізичної, інтелектуальної та операціональної поведінки на вищому рівні досягнень перетворюється на морально-етичну проблему. Тому рольова поведінка у команді майстрів спорту стає більш диференційованою, та інтеракції між гравцями спираються на очікування взаємодопомоги, взаєморозуміння та взаємоповаги між членами команди. Головною цільовою спрямованістю особистості стає вміння враховувати в рольових очікуваннях і використовувати в поведінкових актах позитивні сторони діяльності особистості, а також уміння жертвувати своїми амбіціями заради іншого, заради кінцевої перемоги для досягнення далекої та високої мети.

Цим майстри спорту відрізняються від інших спортсменів у командних видах спорту, хоча деякі «зірки» можуть переважати їх за деякими параметрами техніко-тактичної та фізичної підготовки. Для перевірки цієї гіпотези нами було проведено формувальний експеримент на основі теорії планомірного формування розумових дій та понять П. Я. Гальперіна. Ця теорія, з нашої точки зору, також є варіантом ситуаційного підходу, тому що її автор розглядає предметом психології «орієнтувальну діяльність суб'єкта в ситуаціях на основі їх психічного відображення» [3].

Фактично ця теорія поєднує рольову поведінку та рольові очікування. Рольова поведінка, з точки зору цієї теорії, вивчається в процесі формування дій, що будуються з наперед заданими властивостями. Але формувати діяльність можна тільки спираючись на повну орієнтувальну основу дій (пООД). Повна ООД включає повний набір суттєвих, достатніх та необхідних ознак для досягнення мети в певній ситуації. Ці ознаки були покладені нами у ті чинники очікування, на які орієнтуються спортсмени у процесі виконання сумісних колективних тактичних взаємодій. Орієнтувальні ознаки при здійсненні предметних дій стають також ознаками, яких очікують партнери з сумісної діяльності.

При підготовці до формувального експерименту обов'язковою умовою є побудова схеми орієнтувальної основи майбутніх дій. Слід відмітити, що виконавчу частину дій спортсмени вже можуть виконувати, тому їм потрібно правильно ставити найбільш ефективні цілі у кожній тактичній ситуації та при цьому враховувати поведінку ще чотирьох учасників сумісної діяльності. Таким чином, проблема рольового очікування була нами пов'язана з єдиним баченням кожної ситуації з п'яти різних рольових позицій.

У процесі підготовки до формувального експерименту нами було розроблено систему 30 основних ситуацій та 50 варіативних і перехідних, що забезпечували повний набір колективних тактичних взаємодій для досягнення кінцевої мети при будь-яких спробах протилежної команди перешкодити її досягненню. Для п'яти рольових позицій також було розроблено робочі карти, що включили схеми пООД та складалися з 60-70 дій і операцій з аналізу цих ситуацій, із яких п'ять десятків були загальними для усіх. Спеціальні дії, згідно з рольовою поведінкою, складали від 10 до 20 дій та стосувалися тільки відповідної рольової функції.

Процес формувального експерименту полягав у послідовному аналізі зовнішніх умов запропонованих експериментатором ситуацій у матеріалізованій формі (тактичних схем), на основі якого здійснювалася постановка цілей у майбутній наступній ситуації. Кожну ситуацію аналізували всі п'ять спортсменів, які приймали рішення і ставили майбутню мету у формі мовних дій уголос. Вони це робили, сидячи біля круглого стола, де посередині була «розташована» ситуація, що належала до теперішнього часу. Після постановки мети усі члени команди створювали нову ситуацію з «майбутнього часу», а проаналізована і ставала ситуацією минулого актуального часу.

З приходом нової ситуації із майбутнього часу спортсмени оцінювали результат постановки власної мети з тією, що виникла реально, а потім цикл аналізу продовжувався на основі схеми ООД, відповідно до своєї ролі. Така діяльність продовжувалася доти, доки не було досягнуто кінцевої мети. Складність та варіативність ситуацій залежали від експериментатора, що відповідало його науковим завданням. Розглядаючи наслідки постановки цілей у реальних ситуаціях майбутнього часу, члени взаємодій бачили, що приймається та мета носія рольової поведінки, яка була найбільш ефективною з числа можливих.

На основі цього виникало взаєморозуміння діяльності кожного гравця. Всі бачили, що коли вони діють злагоджено, створюють позитивні умови для інших, то від цього виграють самі. Окрім того, що всі чули аналіз кожного з членів команди та ті цілі, які вони ставлять у ситуаціях майбутнього часу, нами застосовувалися й інші прийоми, які підвищували ефективність формування рольових очікувань.

Те, що всі спостерігали за діяльністю один одного виробляло в них уміння бачити кожну ситуацію «збоку», з різної рольової позиції, з рольової позиції іншого, викликало інтерес та

розуміння дій носія іншої ролі. На заняттях завжди був зайвий гравець, який страхував відсутність кого-небудь, щоб було кому виконувати роль відсутнього. Так сталося, що запасному гравцю треба було виконувати не свою функціональну роль. У нього це викликало зацікавленість та багато думок з приводу виконання не своєї, а іншої ролі. Виник дуже ефективний прийом, який було названо «баченням ситуацій очима іншого», а також з'явився варіант «зміни позицій».

Ці додаткові прийоми не тільки поліпшили формування рольової поведінки та рольових очікувань, але й вплинули і на виникнення та поглиблення уявлень про взаємодію, взаємодопомогу, взаєморозуміння та інші феномени міжособистісних стосунків. Без таких соціальних механізмів неможливе об'єктивне очікування, тому що воно належить до ситуацій майбутнього часу та насамперед характеризується невизначеністю. Тому ми формували процес очікування безпосередньо у ситуаціях майбутнього часу, коли ставилися цілі, які чули усі присутні, а потім результати сумісної діяльності звірялися, та було видно, що приймається найефективніше рішення, яке веде до найшвидшого досягнення мети у реальній, а не фантастичній ситуації.

Висновки. Проведене нами експериментальне дослідження спирається, окрім ситуаційного підходу, на розроблену нами футурреальну психологію, яка на перше місце ставить ситуації майбутнього часу. Нами відкрито футурреальну функцію психічної діяльності, яка полягає в тому, що людина свідомо чи несвідомо завжди орієнтується на ситуації майбутнього часу, виходячи із ситуацій теперішнього часу. Людина живе майбутнім та заради майбутнього. Усього іншого вона змінити не може, окрім свого майбутнього.

Людина не може нічого в житті досягти, якщо вона не буде ставити цілі у ситуаціях майбутнього часу. Досягнення цілей можливе тільки за умови, що ми будемо ставити їх, виходячи з реальних ситуацій теперішнього часу, а не тільки мріяти та фантазувати. З іншого боку, краще корегувати цілі, ніж наслідки вчинків після досягнення неадекватних цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Я. В. Уровневая структура психологии / Я. В. Васильев. – Николаев : Илион, 2005. – 270 с.
2. Васильев Я. В. Футурреальная психология личности / Я. В. Васильев. – Николаев : Илион, 2007. – 518 с.
3. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. – М. : МГУ, 1976. – 150 с.
4. Маркс К. Сочинения : [в 45 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс – Т. 21. – М. : Госполитиздат, 1961. – 745 с.
5. Натадзе Р. Г. Воображение как фактор поведения / Р. Г. Натадзе // Хрестоматия по психологии. – М. : Просвещение, 1977. – С. 282–286.
6. Практическая психодиагностика / [под ред. Д. Я. Райгородского] // Методики и тексты : учебное пособие. – Самара : Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

Рецензенти: Осипов А. О., д.філос.н., в.о. професора;
Гавеля В. Л., д.філос.н., професор.

© Васильєв Я. В., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 06. 12.2010 р.